

З історії Української військової організації в Києві (1921 р.)

Рік 1921 в Наддніпрянській Україні проходив в очікуванні загального антибільшовицького повстання. До останнього рішучого бою готувалися як російські більшовики, що окупували ці терени, так і самі повстанці. Підготовкою всенародного виступу займався створений у лютому 1921 р. на території Польщі у м. Тарнові Партизансько-повстанський штаб при Головній команді військ УНР (ППШ) на чолі з генерал-хорунжим армії УНР Юрієм Тютюнником. Незалежно від закордонного повстанського центру в Києві гурток інтелігентів на таємному зібранні 18 березня 1921 р. заклав Всеукраїнський центральний повстанський комітет (ВУЦПК). Визнаючи зверхність Уряду УНР, він планував очолити повстанський рух в Україні: об'єднати діючі й створити нові повстанські загони, припинити стихійні повстанські виступи, підготувати загальне повстання проти більшовиків. Водночас в Західній Україні тривав процес створення Української військової організації (УВО), що остаточно завершився тільки в листопаді 1921 р. Полковник Євген Коновалець й інші чільні діячі УВО, відстоюючи ідеали самостійної та соборної Української держави, вважали, що їхня організація повинна боротися як з полонофільством в Галичині, так і більшовизмом на Великій Україні. Для участі в антибільшовицькому повстанському русі в Наддніпрянщину вирушають низка колишніх старшин Української галицької армії та Січових стрільців. Вони долучаються до роботи керівних органів повстанським рухом, закладають нові антибільшовицькі підпільні організації. Зокрема, в квітні 1921 р. в Другій київській школі «червоних старшин» виникає Військова організація січових стрільців, згодом перейменована в Українську військову організацію.

Історія галицької УВО в українській історіографії висвітлена досить повно, особливо пізніший етап її діяльності — кін. 1920 — поч. 1930 рр. Найбільш важливими для розуміння проблеми є спогади і праці самих учасників національно-визвольних змагань — В. Мартинця, З. Книша, П. Мірчука, Л. Шанковського, а також сучасних українських істориків — А. Кентія, М. Ковальчука та ін.¹ Однак створення та діяльність УВО в Наддніпрянській Україні в історичній науці практично не досліджена. Більшість авторів вказують на факт відправлення полк. Є. Коновальцем своїх агентів в Наддніпрянську Україну, а також існування УВО в Києві, залишаючи без відповіді питання: про зв'язок УВО в Наддніпрянщині із Є. Коновальцем; керівництво, чисельність й активних учасників цієї організації; форми та методи її боротьби, викриття та ліквідацію УВО органами ВУЧК та ін.

У цій статті, спираючись на документи радянських органів держбезпеки, ми спробуємо відтворити історію ВОСС/УВО в Другій київській школі «червоних старшин».

В другій половині 1920 р. з ініціативи полк. Є. Коновальця в Наддніпрянщину вирушили декілька відомих січовиків —

¹ *Мартинець В.* Українське підпілля. Від УВО до ОУН. Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму [Б.м.], 1947. — 421 с.; *Книш З.* Власним руслом. Українська Військова Організація від осені 1922 до літа 1924 року. — Торонто: «Срібна Сурма», [Б.д.]. — 171 с. *Мірчук П.* Нарис історії Організації Українських Націоналістів. — Т. 1. — Мюнхен, Лондон, Нью-Йорк: Українське видавництво, 1968. — 526 с.; *Шанковський Л.* Українська армія у боротьбі за державність (1917–1920). — Мюнхен: «Дніпрова хвиля», 1958. — 317 с.; *Кентій А.* Українська Військова Організація (УВО) в 1920–1928 рр. Короткий нарис. — К., 1998. — 81 с.; *Ковальчук М.* На чолі Січових стрільців. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917–1921 рр. — К.: Українська видавнича спілка ім. Юрія Липи, 2010. — 288 с.; *Його ж.* До питання про діяльність Є. Коновальця на чолі УВО й ОУН // Український визвольний рух. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2010. — Збірник 14. — С. 5–32.

сотник І. Андрух, поручники В. Романишин, М. Нерослик, М. Опока. Перед ними ставилося завдання піднімати повстання проти більшовицьких окупантів і, за можливості засновувати «галицькі» підпільні організації. Як вказує у своїй праці з історії ОУН П. Мірчук, сотники І. Андрух і М. Опока були крайовими командантами УВО на Наддніпрянщині, а відомий повстанський організатор О. Думін — членом Начальної команди УВО².

Іван Андрух (під прізвищем Авраменко) став діловодом районної філії Київської губернської спілки. У Києві він знайомиться із декількома однодумцями в національному питанні, намагається розшукати українські організації, а в березні 1921 р. стає одним із засновників Всеукраїнського центрального повстанського комітету. В одному з пізніших чекістських документів зустрічаємо досить промовисту характеристику на Андруха: «К этому времени в гор. Киев прибывает гр. Андрух Иван Максимович — бывший начальник Оперативного штаба корпуса «Сичевых Стрельцов». Правая рука Атамана Коновальца. Сражаясь упорно в начале 1919 года против рабоче-крестьянской армии дважды раненный. Андрух прибыл в Украину, скрыв свое настоящее имя и преступное прошлое под фамилией Авраменко. Андрух прибывает в гор. Киев знакомится с секретарем Райсоюза Абрамом Карпенком... Через указанного Карпенка, Андрух получает место сотрудника Райсоюза и на службе знакомится с Махиной. После короткого обоюдного сближения, Махиня посвящает Андруха в сущность закладываемой в Киеве подпольной Украинской организации. Прошлое Андруха, его серьезный стаж по вооруженной борьбе с Красной армией, выявленная им в своих показаниях по настоящему делу исключительная преданность идее Украинской самостийности,

² *Стегній П.* Центральні органи керівництва повстанських сил Правобережжя УСРР у 1921 році: Всеукраїнський Центральний Повстанський Комітет та Українська Військова організація // Грані. — 2012. — С. 17.

дала основание Махине видеть в лице Андруха будущего активного работника Центрповстанкома»³.

Ще іншому січовикові, сотникові Осипу Думіну вдається влаштуватися на службу в Другу київську школу «червоних старшин» — військово-навчальний заклад, що покликаний був готувати українські командні кадри для Червоної армії. Після розпуску формації УСС у грудні 1919-го Думін перебрався до Польщі, а звідти — до Чехо-Словаччини, де його прийняли до інтернованої української бригади в Німецькім Яблоннім. Серед тамтешніх січовиків все більшої популярності набирали комуністичні ідеї. Не оминули вони й Думіна, який стає одним із найактивніших засновників комуністичних гуртків. Це не подобалося місцевим властям. Перед загрозою арешту і висилки він із декількома товаришами змушений був перебратися до Німеччини. В радянському консульстві їм видали документи російських полонених із якими вони виїхали в Москву. Після детальної перевірки Думіна призначають лектором в школу «червоних старшин», що на той час знаходилася в Умані. Однак, побачивши на власні очі радянську дійсність, Думін розчарується в комунізмі й вирішує повертатися до Галичини. Після невдалої спроби перейти кордон з Румунією в лютому 1921 р. повертається на службу в школу «червоних старшин». На той час її перевели в Київ, розмістилася в будівлі колишнього Миколаївського артилерійського училища в Кадетському гаю (нині — територія Національної академії оборони України). О. Думін вступає в Компартію, стає членом Солом'янського райпарткому і лектором згаданої школи⁴.

У минулому старшини Січових стрільців, а тепер службовців радянських установ Андрух і Думін зустрілися в Києві. Переконавшись, що останній остаточно позбувся прокомуністичних sentimentів, Андрух пропонує йому долучатися до роботи

³ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 74760-ФП. — Т. 2. — Арк. 7.

⁴ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. — Ф. 271. — Оп. 1. — Спр. 65. — Арк. 10–11.

підпільного ВУЦПК. До початку всеукраїнського повстання він повинен був закласти підпільну українську організацію в Другій київській школі «червоних старшин», а також підготувати до збройного виступу Трипільський повстанський район.

На початку квітня 1921 р. в Другій київській школі «червоних старшин» виникає Військова організація січових стрільців (ВОСС), власне перша її п'ятірка. Більшість її членів, — викладачі та курсанти згаданої школи, у минулому служили або ж були прихильниками армій УНР і ЗУНР. В політичному відношенні ВОСС підпорядковувалася ВУЦПК, а той в свою чергу — ППШ в Польщі. За чекістськими даними, підпільна організація ставила перед собою завдання включити в свою мережу всі бойові одиниці Київського військового округу.

Очолив ВОСС лектор Другої київської школи «червоних старшин» О. Думін, а його заступником став командир першої роти школи «червоних старшин», у минулому офіцер армії УНР, випускник Львівського університету Антон Решетуха. Як і УВО в Галичині, ВОСС розбудовувалася за принципом таємних «п'ятірок». До «центральної п'ятірки» ВОСС окрім Думіна і Решетухи входили: Терентій Шостак — секретар вступної комісії до Інституту народного господарства, Микита Нерослик (Мороз) — колишній боротьбист, відрахований з комуністичної партії, Володимир Тимошенко — командир інженерної сотні та помічник командира другої роти Дионисій Беднарський⁵.

«Каждый член повстанкома есть начальник “пятки”, остальные четыре души пятки в свою очередь организуют “пятки”, где каждый из них играет роль начальника. Значит участники первой пятки, кроме начальника своего, являются начальниками вторых пятков — организуют каждый по пятке, где являются также начальниками и т.д.», — йдеться в чекістському зведенні за початок червня 1921 р.⁶.

⁵ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 74760-фп. — Т. 2. — Арк. 27.

⁶ Там само. — Т. 17. — Арк. 9 зв.

У ході формування «Центральної п'ятірки» Терентій Шостак отримав від командування КВО службове завдання — вербувати курсантів в школу «червоних старшин». Із цією метою він вирушає у відрядження в гарнізон Києва та по містечках Київського військового округу. Паралельно виконує доручення О. Думіна: збирає свідчення про кількість «червоних» військ, їхнє озброєння, настрої червоноармійців і їх національний склад, розвиток повстанського руху в різних місцевостях. Крім того, Т. Шостак повинен був вербувати надійних людей для ВОСС. Аналогічні завдання тільки в межах Київського гарнізону покладалися на А. Решетуку. Водночас, М. Нерослик мав зв'язуватися із цивільними установами в Києві, вводити до їх складу відданих українській справі галичан, інформувати ВОСС про настрої цивільного населення, вести агітацію за самостійну УНР⁷. Перед ад'ютантом школи «червоних старшин» Володимиром Григоровичем ставилася задача увійти в контакт із повстанцями Гощева та загonom отамана Гаврила Куреди («Чорного»), що оперував в околицях містечок Воронькова і Переяслава. Звільнившись зі школи, Григорович виїхав у Трипілля, де зайняв посаду завідуючого військовим відділом при волосному ревкомі. Згідно з інструкціями ВУЦПК, згадані два загони до загального антибільшовицького повстання, яке планувалося спочатку на весну, а згодом було перенесене на осінь 1921 р., повинні були об'єднатися в один, стати зав'язком Трипільської повстанчої дивізії⁸. Ще одному члену ВОСС Івану Бойко доручалося встановити зв'язок зі штабом отамана Ю. Мордалевича. Та згодом О. Думін відмінив це завдання. Можливо тому, що контакт із загonom Мордалевича налагодив член ВУЦПК О. Грудницький.

⁷ Там само. — Т. 2. — Арк. 28.

⁸ Коваль Р. Отаман Зелений: історичний нарис. Бібліотека Історичного клубу «Холодний Яр». — К.: Історичний клуб «Холодний Яр»; Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. — С. 194.

Через якийсь час О. Думін запропонував перейменувати ВОСС на Українську військову організацію (далі — УВО). Нова назва більше відповідала територіальному розширенню організації, а також відображала всеукраїнський характер її боротьби⁹. «В апреле месяце, приблизительно числа 10–12 Думин мне сказал, что необходимо организовать ВОСС, который впоследствии перейдет в УВО для того, чтобы иметь больше популярности среди населения ибо на ВОСС масса смотрит, как на организацию, где впереди идут галичане», — пояснював необхідність перейменування Антон Решетуха в ході допиту в Київській губчека 24 липня 1921 р.¹⁰.

Керівництво УВО підтримувало контакт із ВУЦПК через І. Андруха. У нього на квартирі по вул. Бульварно-Кудрявська, 8 в Києві відбулося декілька спільних нарад, обговорювалися стан і діяльність підпільних організацій. В кінці квітня 1921 р. І. Андрух поїхав в Польщу. За його словами, особисто хотів пересвідчитись в поглядах діячів, що перебували на чолі УНР; стрінутися з побратимами по корпусу УСС і обговорити з ними справжнє положення в Галичині — загалом Україні; відвідати рідню, що залишилася в Галичині, ознайомитися з польською політикою і тамтешнім українським життям. У Львові Андрух зустрівся з Матчаком і Кучабським, засновниками націоналістичних гуртків в Галичині. Вони негативно оцінювали діяльність С. Петлюри та уряду УНР. Галичани ніяк не могли пробачити провідникам УНР Варшавського договору 1920 р. з поляками, котрий вважали за зраду. В Тарнові, місці осідку уряду УНР, Андрух зустрічався з полк. О. Данильчуком, С. Петлюрою та Ю. Тютюнником. Зміст розмов із чільними діячами УНР, через кілька місяців змушений був переповідати на допитах у Київській губчека: «Петлюра, як звичайно «вірить» в «краще буде», обіцяє, що держави Антанти допоможуть, лише треба, щоб на Україні почалося повстання організоване. Антанта ви-

⁹ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 74760-фп. — Т. 2. — Арк. 32.

¹⁰ Там само. — Т. 6. — Арк. 27.

знає уряд УНР, скоро тільки він буде на своїй українській території і просив мене стати до праці на Україні, а не віддаватися самому собі...»¹¹. Начальник ППШ Ю. Тютюнник розпитував Андруха про підготовку загального повстання: «Цей прийняв мене як галичанина з доволі великим підозрінням і балакав зі мною коротко. Стягнув з мене усі інформації відносно самого «комітету», повторював теж саме, що казав Петлюра відносно майбутнього походу УНР на Україну і підкреслив, що на Україні треба взятися до організації основно, закладати обласні повстанками, повітові і волосні, з ними повинні зв'язуватися ідейні повстанські відділи, а коли все буде готово, тоді починати загальне повстання. В свій час поляки тоді випустять Армію УНР і вона прийде на допомогу. Від Тютюнника я дістав таку дірективу: їхать на Україну і там ввійти в зв'язок з «повстанкомом» і працювати по його директивам...»¹².

Загалом, поїздка в Польщу і становище українських політичних сил справили на Андруха пригнічуюче враження: перебільшення масштабів повстанського руху в Україні Головним отаманом і керівництвом ППШ; жорстка боротьба за владу між різними українськими партіями за кордоном; протиріччя в уенерівському таборі, зокрема, конфлікт між Петлюрою і Тютюнником; взаємно негативне ставлення між галичанами і Петлюрою та ін. Під час допиту в Київській губчека член УВО А. Решетуха свідчив: «Думин мне сказал, что Андрух приехал из закордона и привез неутешительные сведения. Я спросил о подробностях. Думин мне сказал, что Украинское правительство ликвидируется, что вместо него будет только бюро и что Петлюра и козаки нуждаются в материальной помощи, т.к. Польша оказывает Петлюре незначительную денежную помощь. О поддержке Петлюрой Антанты, в данный момент говорить не приходится по условиям международного положения. Савинковская организация, а также и Балаховича представляются

¹¹ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 74760-фп. — Т. 4. — Арк. 24.

¹² Там само. — Арк. 25.

Антанте в виде чисто бандитского движения, вследствие чего для Петлюры невозможно войти с ними в соглашение, почему и переносится выступление Петлюры на неопределенное время. Эти сведения произвели на нас нехорошее впечатление»¹³.

Втім, УВО продовжувала підпільну роботу. Протягом 24 березня — 11 травня 1921 р. Т. Шостак за завданням штабу Київського військового округу відвідав Балту, Єлисаветград, Первомайськ, Умань, де вербував юнаків в Київську школу «червоних старшин» (загалом згодилися 150–160 осіб). Паралельно збирав інформацію розвідувального характеру для УВО. Як згодом відзначали чекісти, завдяки Шостаку в школу «червоних старшин» потрапили люди, котрі перебували на нелегальному становищі або ж ніколи не служили в Червоній армії.

В двадцятих числах травня на квартирі А. Решетухи відбулося друге засідання «центральної п'ятірки» УВО. Про сучасний політичний момент і становище повстанських сил доповідав керівник організації О. Думин: «Думин тогда сообщил собранию..., что в Киеве организован «Украинский Селянско-Робитный Повстанком», который постановил себе целью взять власть в свои руки в момент если из-за кордона поведут наступление на УССР и если в России с.р. возьмут в свои руки власть. Далее Думин сообщил, что под руководством Ук. Селянского Робит. Повстанкома приготавливаются по всей Украине сотенные районы, которые соединяются в полковые и т.д., которые в надлежащий момент восстанут. Думин подчеркнул, что надо прилагать старания сформировать конные отряды, которые имеют большое значение в партизанской борьбе. В конце Думин сказал, что Трипольский район является найсильнейшим в момент восстания, добавив, что он сам выезжает в Триполье за информациями и возможно, что свяжется с повстанцами. Думин нам сказал, но не ясно, что в случае если в

¹³ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 74760-фп. — Т. 6. — Арк. 28.

Трипольском районі назреють події, то він нам повідомить за день...»¹⁴.

Згодом відбулося ще одне засідання «центральної п'ятірки» УВО, на якому О. Думін зачитав наказ ВУЦПК від 17 травня 1921 р. згідно з яким загальне антибільшовицьке повстання мало розпочатися 28 травня. Підпільники обговорювали план повстання і роль, яка відводилася УВО. Перші його спалахи мали відбутися на периферії — в Балті, Вінниці, Умані, Звенигородці, Лубнах і Чернігові. Ці ж населені пункти визначалися як місця концентрації повстанських сил. В Києві підпільники УВО повинні були захопити школу «червоних старшин», касу й цінності Галбюро. На військову організацію ВУЦПК покладалося зайняття 15 піхотних командних курсів, артскладів та арсеналу. Зброєю, гроші й документи планувалося доставити повстанцям, що мали йти на Київ із району Трипілля на чолі з О. Думіним¹⁵.

Однак до реалізації згаданого плану не дійшло. 28 травня повстання не розпочалося, а вже згодом діяльність УВО потрапила в поле зору чекістів і під повний їх контроль. В будь-який момент вони могли ліквідувати УВО, але спеціально відтягували час, щоб виявити ще більшу кількість «ворогів» радянської влади.

На слід УВО «органи» натрапили випадково, завдяки не обачності згаданого Т. Шостака. В Єлисаветграді він зустрів свого однокурсника і «щирого українця» Сергія Даниленка. Розповів, що є членом підпільної організації в Київській школі «червоних старшин», запропонував вступити до неї. Та знайомий виявився новоспеченим чекістом, співпрацювати із Єлисаветградською ЧК почав у січні 1921-го. Чекістський псевдонім — «Карін». Згодом, Даниленко-«Карін» на чекістській службі зробив блискучу кар'єру. Зокрема, відзначився як запеклий борець з «петлюрівською контрреволюцією», Українською Автокефаль-

¹⁴ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 74760-фп. — Т. 6. — Арк. 30.

¹⁵ Там само. — Арк. 32 зв.

ною Православною Церквою, українським підпіллям на західно-українських землях на зламі 1940–1950 рр., Українською Греко-Католицькою Церквою.

Про суть розмови із Шостаком, зокрема й підпільну організацію в Київській школі «червоних старшин», чекіст негайно доповів керівництву, а те — в Київ. «Из разговора с Шестаком выяснено что: его официальная миссия есть командировка по району, который обнимает Киевский Штаб Округ — красным и наборка курсантов-украинцев в Киевскую Украинскую школу «Червоних старшин» (Кадетская роща, бывшее Николаевское военное училище). Неофициально ему задание вот какое: состоя членом Центральной подпольной Петлюровской организации, которая находится сейчас в Киеве, приблизительно центр ее находится в руках галичан-студентов как курсантов, так и старшин этой школы, довольно авторитетных среди украинцев. Эта организация имеет связь с Главставкой Петлюры; все информации, которые собираются агентами ихними на территории Украины направляются в эту организацию, а оттуда уже по назначению в Главставку. Одним словом, эта организация является информационным бюро при Главставке», — йдеться в інформаційному документі «Материал по делу Киевского подпольного повстанческого штаба», що був підписаний «Каріним»¹⁶.

Керівництво київської губчека вирішує ввести Даниленка «Каріна» в саму УВО, використовуючи його як внутрішнього інформатора. 1 червня 1921-го «Карін» і Артем'єв вирушили з Єлизаветграда в Київ. Перший мав влитися в підпільну організацію, а другий, передавати інформацію в Київську губчека.

6 червня 1921 р. в Києві в приміщенні Української школи «червоних старшин» «Карін» розшукав Шостака. «Впечатление на Шестака произвел самое лучшее, сверх ожиданий, лучшего и желать не приходится», — звітував згодом чекіст. І далі: «Разговор завязался о моем приезде, почему я так поздно

¹⁶ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 74760-фп. — Т. 17. — Арк. 1.

приехал — так как он писал мне несколько писем о том, чтобы я скорее приезжал, которых я не получал, — потом разговор круто повернулся в сторону политики и последние новости о подпольной работе самостийников-петлюровцев: здесь в Киеве существует Всеукраинский центральный селянский повстанческий комитет, который объединяет все существующие подпольные организации Украины, дает им инструкции, информирует их о ходе политики на Западе, в стане остатков Петлюровской армии с которой также имеет связь. Командует армией теперь генерал Ульянович-Павленко*, а политическим представителем является Юрий Тютюник. 17 сего мая, с ведома центра Петлюры, Повстанкомом издан наказ о поднятии с 28 сего мая возстания по всей Украине. Возстание это приурочивалось с возстанием левых соц.-рев. России с которыми Повстанкомом имеет связь через своих ук. соц.-револ. Возстание не подготовлено как следует благодаря торопливости и теперь идет мертвым темпом, но все таки Повстанкомом надеется. Приказ о возстании был напечатан, и за надлежащей подписью и печатью разослан во все «пятки»¹⁷.

Т. Шостак познайомив «Каріна» зі своїм керівництвом — командиром 1-ї роти А. Решетухою та інженерної роти В. Тимошенком. Від них «Карін» довідався, що УВО очолює О. Думін. «Держать все в строгом секрете, так как много членов Повстанкома занимают ответственные посты в совучреждениях и парткомах и возможно осведомлены о работе в комиссии... Один член повстанкома Думин-коммунист Соломенского парткома, лектор их школы выехал теперь для работы в районе взыв отпуск»¹⁸.

7 червня 1921 р. керівник Київської губчека Я. Лівшиц підписав ордер на затримання О. Думіна. Наступного дня було спрямовано запит до Київського губкому з вимогою передати

* Правильно Омелянович-Павленко.

¹⁷ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 74760-фп. — Т. 17. — Арк. 6.

¹⁸ Там само. — Арк. 6–7.

особову справу лектора Київської школи «червоних старшин». Серед документів — анкета з особистими даними О. Думіна, його заява про вступ до КП(б)У, посвідчення Закордонної групи УКП в Німеччині, що Думін виїжджає в Україну як «політичний утікач», документ про затвердження Думіна в лавах КП(б)У і видачу йому партквитка.

Однак заарештувати О. Думіна чекістам не вдалося. Взявши відпустку, він виїхав в район Трипілля для переговорів із тамтешніми повстанцями та формування підпільної мережі. «Карін» повідомляв: «Один из их организации, лектор их школы галичанин Думин коммунист Соломенского райпарткома есть член Сельповстанкома уехал в Триполье, где есть подпольный повстанческий куринь для поднятия возстания, взял предварительный отпуск, сказав, что едет в Екатеринослав. По деревнях у них есть передаточные пункты служащие для связи...»¹⁹.

Через свого агента чекісти оперативно дізнавалися про діяльність УВО і навіть плани організації. У зведенні «Каріна» за 14–15 червня читаємо: «В общем разговоре, о школе и ее составе выяснено, что на случай если Думин сообщает об успешном ходе возстания, то они, сейчас же стараются через адъютанта, которого считают за своего, подставляют свой караул, так как есть курсанты, которые посвящаются в ход дела. Например все земляки Шестака и другие, потом постараться, забрать все оружие, патроны, кассу, коммунистов уничтожить и соединиться с Думиным, который будет идти с Трипольской повстан. дивизией, сформированной подпольно из крестьянских сотенных округов»²⁰. Водночас «Карін» повідомляв, що члени УВО Д. Беднарський і В. Тимошенко мають десятки чистих бланків Київської школи «червоних старшин», можуть їх використовувати в антирадянських цілях.

18 червня сексот Київської губчека Олександр Грудницький (у минулому учасник повстанського руху) склав список осіб

¹⁹ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 74760-фп. — Т. 17. — Арк. 8.

²⁰ Там само. — Арк. 12.

пов'язаних із УВО в Уманському повіті. В ньому — 9 імен: ад'ютант 1 батальйону 402 полку Володимир Саврій; Морозович, Мирон, Бесога, Голинський — всі вихідці з Галичини, служили в 402 полку, і були пов'язані з київською УВО і ВУЦПК, окремими повстанськими ватажками; далі, називалися посади та прізвища неблагонадійних посадовців — завідувач мобілізаційним відділом 45 дивізії (пов'язаний з УВО), голова Уманського повітового кооперативного союзу (допомагав повстанцям), «старшина» Храпун (переховував зброю, амуніцію, готував «живу силу»), начальник міліції (який нібито, доставляв для повстанців коней)²¹. Серед учасників київського підпілля сексот Грудницький називав службовців Київської школи «червоних старшин» О. Думіна та А. Решетуку, письменника Борошила, студента М. Нерослика, вчительку-виховательку притулку для дівчаток в Пуці-Водиці № 1 Зінаїду Василенко (нібито, вона переховувала в себе соціалістів-революціонерів, виховувала в «чорносотенному дусі» дітей, під виглядом жebraчки обходила навколишні села), вчителя-вихователя «Трудової колонії» в Пуці-Водиці Краєвого (учасник повстань на Чернігівщині)²². За помешканнями згаданих осіб було встановлене зовнішнє стеження.

Ситуація з УВО повністю перебувала під контролем чекістів. Оперативна інформація, що поступала від внутрішніх інформаторів, дозволяла їм діяти на випередження. Втім, в якийсь момент вони були близькими до провалу. Від начальника особливого відділу Губерта члени УВО дізналися, що чекісти вийшли на слід організації. 18 червня 1921-го «Карін» доповідав: «Встретившись с Шестаком, выяснилось, что они знают о том, что ЧК осведомлена об их организации в Червонной школе через начальника особого отдела Губерта, который будучи в интимных отношениях с адъютантом школы Залужным, поделился с ним, а Залужный с Решетухой... На Решетуку и

²¹ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 74760-фп. — Т. 17. — Арк. 38.

²² Там само. — Арк. 39.

Шестака эта весть призвела ужасно удручающее впечатление, предостеригали, чтобы я не показывался к ним в школу теперь и вообще нужно всякую связь со своими прекратить на время. Этот казус ужасно затормозил работу. Теперь окончательно приходится ждать Думина связь с которым только и может, при удобном случае дать нужный материал»²³. В одному з наступних донесень чекіст попереджав керівництво Київської губчека, що в разі недотримання дисципліни «відповідальними працівниками» вся оперативна розробка може провалитися.

Всі заходи щодо УВО Київська губчека здійснювала під контролем керівництва ВУЧК, зокрема начальника таємно-оперативного управління Юхима Євдокимова. У телеграмі 22 червня 1921 р. він вимагав від Я. Лівшица подати деталі чекістської операції: «Киев. Губчека. Тов. Лившицу или Капустянскому лично с вашим планом (одне слово — нерозбірливо — Я.Ф.) в нем не указан первое строк — начала операции, второе остается невыясненным какова была военная база (число участников) у военной организации Школа червоных старшин. Для проведения операции еще раз повторю должны быть мобилизованы все силы, как Особотдела, так и ОДТЧК. Операции должны быть проведены одним ударом»²⁴.

В іншій своїй телеграмі 24 червня Євдокимов вказував, що діяльність УВО в школі «червоних старшин», за виключенням її верхівки, залишається невисвітленою. В агентурних матеріалах не з'ясованим залишалось становище повстанців на технічних курсах і в полку незаможних селян, були зареєстровані не тільки рядові члени підпілля, але й верхівка. Євдокимов вимагав вжити конкретних заходів: «если не удалось установить агентурным путем периферию организации в вышеуказанных местах — разработать план массовой операции в школе червоных старшин. Необходимо изъять всех беспартийных без исключения и произвести тщательную фильтрацию агентурно-следственным

²³ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 74760-фп. — Т. 17. — Арк. 14–14 зв.

²⁴ Там само. — Арк. 24.

путем рассадив заключенных. Соответствующий план сообщить в 24 часа»²⁵. Додаткові матеріали щодо УВО керівництво Київської губчека в трьохденний термін зобов'язувалося переслати у Харків, особисто Ф. Дзержинському.

За відсутності О. Думіна, значну роль в УВО відігравав Турянський, який прибув у Київ із завданнями від ППШ. За словами «Каріна», Турянський об'єднує в місті «контрреволюційні» військові сили, переправляє їх за кордон в армію Петлюри, забезпечуючи документами на проїзд як територією Української СРР, так і Галичини. «Турянский время от времени имеет связь с заграницей, так как очень часто посвящает соучастников в ход политики за границей. 26 сего июня в 10 час. в направлении на Жмеринку отправлены два человека из школы Чер. Ст. — Беднарский и Денькинский в армию, дезертировавшие из школы. Между прочим организация очень следит за экономическим кризисом в Сов. Республиках, интересуется каждой мелочью экономической жизни, каждым упущением в этой области — видя во всем этом гибель коммунистов постепенно...»²⁶.

В двадцятих числах червня Київська губчека розпочала одиначні «персональні вилучення» учасників УВО. У першу чергу проводились арешти осіб, що збиралися виїжджати за кордон або на місця (в повіти). Таким чином, в різний час були затримані Коптюк, Даньківський і Беднарський — планували виїзд за кордон з інформаціями від ВУЦПК); Мирон (по документах Чорний), що виїжджав для встановлення зв'язку із 402 полком в Умані; Бойко — прибув в Київ для зв'язку після поїздки по губернії.

Загальна ліквідація УВО мала відбутися 30 червня 1921 р. Задля того, щоб уникнути зайвих ускладнень, арешти було вирішено проводити поза військовою частиною та під нейтральним приводом. 29 червня В. Затонський, володіючи чекіст-

²⁵ Там само. — Арк. 18–18 зв.

²⁶ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 74760-фп. — Т. 17. — Арк. 22.

ськими інформаціями, провів обстеження Київської школи «червоних старшин». Було зауважено, що перша і друга роти складаються переважно із добровольців галичан, підібраних Т. Шостак-ом і А. Решетухою. Саме вони, нібито, склали ядро УВО.

Згідно з планом ліквідації УВО, на 30 червня в Реввійськраді скликала нарада офіцерів всіх військово-навчальних закладів КВО. Під час неї планувалося провести арешти всіх запідозрених у причетності до УВО. А пізніше, — «фільтрацію» двох згаданих рот і всієї школи. Арешти викладачів і курсантів школи, що не прибули на нараду передбачалося провести в самій частині під наглядом воєнкома. Офіційний привід — неявка на згадану нараду.

Арешти в Реввійськраді та Київській школі «червоних старшин» пройшли непомітно і без жодних інцидентів. В помешканнях головних фігурантів оперативної розробки відбулися обшуки. Щоправда, вони результатів не принесли, знайти доказів їх причетності до підпільної організації не вдалося. Чекісти відмічали, що переформування першої та другої рот Київської школи «червоних старшин» також відбулися без ексцесів.

Всього в період ліквідації УВО в школі «червоних старшин» були заарештовані 13 осіб: Вержбицького (помічника начальника школи), старшин Решетуху, Беднарського, Мирона, Даниківського, Головченка, Ковпака, Коптюка, Бойка, Шестака, Нерослика, Туринського, Тимошенка. Були вжиті заходи для арешту Осипа Думіна — в Катеринослав виїхав співробітник Київської губчека, але встановити місце перебування підозрюваного не вдалося. Арешт Залужного був відкладений до часу ліквідації 402 полку в Умані²⁷.

Ліквідацію УВО в Другій київській школі «червоних старшин» Київська губчека намагалася провести без зайвого розголосу. Та, очевидно, й повністю замовчати не могла. В одній з офіційних газет було вміщене коротке, ледь помітне повідомлення: «Соломенский Парком объявляет дезертиром члена

²⁷ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 74760-фп. — Т. 17. — Арк. 48.

КП(б)У курсанта школи Червоних Старшин Думина Осипа, временное удостоверение за № 2295 и Грубера, канд. карточка № 1059. Секр. Паркома Соломен. района (подп.)»²⁸.

До 6 липня 1921 р. в Другій київській школі «червоних старшин» працювала фільтраційна комісія, що «вилучила» із її складу 168 осіб: прибулих з-поза кордону; прибулих із частин, що будь-коли уникали служби в Червоній армії; курсантів, які раніше не служили в Червоній армії. Всіх їх повинні були відрахувати. Водночас, голова «фільтраційної комісії» наполягав, що ситуація в інших школах «червоних старшин» є не кращою, пропонував провести і їхню «фільтрацію», обмежити прийом курсантів з сільської місцевості — «не виварившийся в революціонном котле и пропитанный старыми традициями, может послужить хорошей почвой для петлюровской агитации»²⁹.

В застінках Київської губчека учасники УВО почали давати свідчення. Так, член ВУЦПК І. Андрух 2 липня 1921 р. зізнався, які думки змусили його стати до боротьби з радянською владою: «Для мене, як січового стрільця — було обов'язком стати активним учасником боротьби за незалежність українського народу, а тому я старався переїхати на Україну і тут стати до формування укр. армії. Це мені вдалося і я приїхав у Київ, де одначе українського уряду вже не було і я рішив їхати за ним на захід. Як молодий старшина, повний запалу до праці і до смерті відданий справі національного українського відродження я дивився на цілу тодішню війну українського війська з Червоною гвардією через призму чисто національну і в Червоній гвардії бачив того самого ворога, що і в царській армії. Для мене тоді було ясно, що Росія, якою б вона не була не зречеться добровільно України поки сам український народ не заставить її зріктися України на користь самого українського народу. Такими думками руководячись я пішов в слід за тодішньою

²⁸ Там само. — Арк. 42.

²⁹ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 74760-фп. — Т. 17. — Арк. 50.

Центральною Радою і поступив в полк Січових Стрільців з якими і повернувся до Києва»³⁰.

Далі І. Андрух висловив свій погляд на радянську дійсність й озвучив власне бачення державного будівництва. Для нас ці думки є цікавими, передовсім тому, що проливають світло на природу національно-визвольних змагань. Пояснюють, чому люди бралися за зброю, ризикували життям, намагаючись скинути радянську владу: «Цілий січень, лютий і березень я старався з'ясувати собі все минуле і сучасне України та прийшов до такого висновку:

1) Україна — країна хліборобська — селянська з дрібним промислом і як така має в собі дуже мало пролетарського духа.

2) Ідея комунізму є для неї чужа і незрозуміла і на Україні творити Комуністичну державу неможливо коли відкинути терор і систему «divide et impera».

3) Україна може бути зрілою для комуністичного устрою тоді коли вона сама використає всі свої природні багатства, збудує свої власні фабрики і витворить свідомий пролетаріат український.

4) Власть в руках несвідомого і до того російського робітництва на Україні, себто дійсна диктатура міського пролетаріату над селянством, доводить тільки до дальшої руйнації і так спустошеної України і не зуміє вивести її на шлях відбудови до дійсно світлого і гарного будучого.

5) Боявся, що коли б в Росії стався який-небудь переворот (а на можливість такого вказувало Кронштадтське повстання), то цей переворот потягне за собою нове закріпачення України під кожним зглядом.

6) **Україні потрібно є жити самостійним життям, вона повинна бути державою сформованою на принципі демократичних рад в яких більшість була б селянська (виділення — Я.Ф.)»**³¹.

³⁰ Там само. — Т. 4. — Арк. 19.

³¹ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 74760-фп. — Т. 4. — Арк. 21.

Керівнику УВО О. Думіну та одному із її членів В. Григоровичу в червні 1921 р. вдалося уникнути арешту, адже обидва перебували в Трипільлі. Ще в кінці травня Думін одержав від члена ВУЦПК сотника І. Андруха наказ — виїхати у справах організації на Катеринославщину, паралельно перевірити діяльність посланця УВО на Трипільщину В. Григоровича. Цю місію доручили Думіну з двох причин: по-перше, він був викладачем у Київській школі «червоних старшин» і міг швидше одержати відпустку, а по-друге, був добре обізнаний з Катеринославщиною (два роки перебував у полоні в роки Першої світової війни, а також жив у часті Гетьманату П. Скоропадського). Погостивши у В. Григоровича вісім днів (літо 1921 р. було посушливим і пароплави по Дніпру курсували із перебоями), О. Думін вирушив в Катеринослав. В Трипільля Думін планував повернутися на зворотному шляху. За цей час Григорович повинен був підготувати звіт про свою роботу, встановити зв'язок із повстанцями Германівки і Кагарлика, перебалакати з Гошівцями, чи готові вони підпорядковуватись наказам ВУЦПК.

Швидко залагодивши справи в Катеринославі, О. Думін в останніх числах червня повернувся в Трипільля до В. Григоровича. Та один із місцевих мешканців повідомив, що Києвом прокотилися арешти: затримано багатьох українців і навіть цілий Центральний комітет. Думін і Григорович виїхали до Києва, щоб перевірити цю інформацію, але заледве не потрапили в чекістську пастку. Від курсанта-галичанина школи «червоних старшин» дізналися, що дійсно відбувся погром, заарештовані багато старшин, а самі Думін і Григорович перебувають в розшуку. Підпільники повернулися в район Трипільля і записалися до Гошівського партизанського загону³².

³² *Крезуб А.* Партизани (Збірка споминів із партизанки на Наддніпрянській Україні). І. В сітях Київської чрезвычайки / Додаток до праці: *Коваль Р.* Отаман Зелений: історичний нарис. Бібліотека Історичного

Скомпрометовані перед радянською владою у зв'язку з викриттям ВУЦПК, повернутися до Києва вони не могли, тому й надалі залишилися в гощівському партизанському загоні. Як стверджує Думін у спогадах, вживали заходів для об'єднання гощівців і отамана «Чорного» (Гаврила Куреди). Здійснити це вдалося 4 серпня 1921 р. коли Чорний відмовився від отаманства і з декількома своїми товаришами відправився на південь. Об'єднаний загін очолив О. Думін, він став називатися «партизанським загonom ім. отамана Зеленого». В ніч з 4 на 5 серпня загін пройшов своє «бойове хрещення» повстанці провели успішний напад на місто Вороньків, знищивши міліцію, що збирала продподаток, захопили багато зброї та набоїв. Однак вже згодом, серед повстанців розпочалися чвари і загін розділювався. Полтавців очолив колишній старшина СС Неїжко, а гощівців — О. Думін. Тоді ж у серпні 1921 р. в Києві чекісти заарештували В. Григоровича, який очевидно намагався розшукати вцілілих членів ВУЦПК³³.

У своїх спогадах О. Думін роздумує над причинами провалу УВО й в цьому контексті декількома реченнями згадує про саму організацію: «Я й даліше обстоював здогад, що в Києві нічого надзвичайного не лучилося, хоча вкінці і допускали можливість арештування деякого з членів Центрального [повстанського] комітету, та ніяк не міг погодитися з думкою, що арештовано Андруха або кого-небудь з організації у Школі червоних старшин. Мій скептицизм, зрештою, був зовсім оправданий. Наша організація, а особливо в «Червоній Школі», вела себе так обережно і працювала так конспіративно, що просто трудно було вірити в її викриття. До організації належали люде певні та

клубу «Холодний Яр». — К.: Історичний клуб «Холодний Яр»; Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. — С. 198–213.

³³ *Крезуб Антін*. Партизанський загін імені отамана Зеленого / Додаток до праці: *Коваль Р.* Отаман Зелений: історичний нарис. Бібліотека Історичного клубу «Холодний Яр». — К.: Історичний клуб «Холодний Яр»; Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. — С. 194.

випробувані так, що про зраду не могло бути й мови. Можна було тільки допускати якийсь випадок, що допоміг большевикам відкрити дещо чи декого з одної або з другої організації»³⁴.

Серед повстанців О. Думін пробув до кінця 1921-го. Далі, він таємно пішки пробирається до Києва і, роздобувши документи, виїжджає до Шепетівки, переходить польсько-радянський кордон. В Польщі О. Думіна заарештовуює дефензива і до березня 1922-го він перебуває у в'язниці. Вийшовши на волю, переїжджає до брата в с. Літин Дрогобицького повіту, де, за його ж словами «приходить до себе». Загалом, навколо особи О. Думіна було чимало різних чуток. Одні вважали, що він працює на польську і радянську розвідки, інші — що на німецькі спецслужби. На початку 1923 р. Думін вступає на правничий факультет Українського університету у Львові, але вже згодом залишає Галичину й виїжджає до Німеччини. В еміграції О. Думін став автором численних спогадів і статей з історії українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Їх публікують діаспорні видання «Літературно-науковий вісник», «Літопис Червоної Калини», «Календар Червоної Калини» та ін.

Таким чином, існуюча наукова література та документи радянських органів держбезпеки, дозволяють зробити висновок, що полк. Є. Коновалець та інші чільні діячі УВО значну увагу приділяли подіям у Великій Україні. Власне, боротьба з поляками в Галичині та російськими більшовиками в Наддніпрянщині, були визначені як головні завдання цієї організації. З ініціативи Коновальця для участі в антибільшовицькому повстанському русі вирушили низка колишніх старшин армій УНР і ЗУНР. Їм вдалося увійти до керівного органу повстанським рухом — Всеукраїнського центрального повстанського комітету, а також в квітні 1921 р. заснувати антибільшовицьку підпільну організацію в Другій київській школі «червоних

³⁴ *Крезуб А.* Партизани (Збірка споминів із партизанки на Наддніпрянській Україні). — С. 201.

старшин» — Військову організацію січових стрільців, згодом перейменовану в УВО. Її учасниками, здебільшого, ставали викладачі та курсанти згаданої школи. В організаційному відношенні УВО підпорядковувалася ВУЦПК членом якого був І. Андрух. Активну участь в ній брало близько 15 осіб, значно більшою була кількість співчуваючих. Вони збирали розвідувальні дані щодо Червоної армії, розпочали формування власної підпільної мережі, налагоджували зв'язки з іншими повстанськими організаціями, зокрема Трипільського р-ну, готувалися до участі в загальному антибільшовицькому повстанні, що мало розпочатися у травні 1921 р. Втім, реалізувати наміри повстанцям не вдалося, на слід УВО натрапила Київська губчека. Через внутрішніх інформаторів чекісти оперативно дізнавалися про всі дії та плани підпільників, а в кінці червня 1921 р. провели ліквідацію організації. Майже всі учасники УВО були заарештовані й засуджені до різних мір покарань, керівництво — до страти. У Київській школі «червоних старшин» проведено «фільтрацію», звільнено всіх курсантів і старшин, що були запідозрені в прихильності до українського руху.